

Тақризи муқарризи расмӣ

ба диссертатсияи **Нажмудинзода Рисолат Хайриддин** дар мавзуи **“Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик”** барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон. Душанбе, 2025. – 175 с.

Диссертатсия дар мавзуи **“Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик”** ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он, ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон мутобиқат менамояд.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ дар ин аст, ки истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи дерина дошта, пажӯҳиши он ба паҳлуҳои гуногуни рушди ҷомеа равшанӣ меандозад. Зеро, маҳз истилоҳот заминаи асосии дарки дониш ва илмҳо буда, дар шароити кунунӣ таҳқиқу баррасӣ намудани он муҳим аст. Аз ин нуқтаи назар, таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик барои рушди илми ватанӣ саривақтӣ мебошад. Дар илми забоншиносии тоҷик оид ба ҷанбаҳои мухталифи истилоҳот қорҳои илмӣ таълиф гардидааст, вале доир ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар бахшу гурӯҳҳои мушаххас пажӯҳишҳои алоҳида ба анҷом нарасидааст. Бинобар ин пажӯҳиши илмӣ таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси манбаҳои бостонӣ, давраи миёна ва даврони муосир хеле мубрам ва саривақтӣ ба назар мерасад.

Пажӯҳиши таърихи ташаккули истилоҳоти соҳавӣ аз ҳар зарур буда, он барои дарки равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар мароҳили гуногуни таърихӣ мусоидат менамояд. Истилоҳот дар забон ҳамеша яксон намонда, ҳамеша дар тағйирот аст ва аз нигоҳи илмӣ омузиши он дар мароҳили гуногуни таърихӣ зарур аст.

Аз ин рӯ, омӯзишу баррасии таърихи ташаккули истилоҳот, аз ҷумла истилоҳоти забоншиносӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дошта, ҷиҳати назарии он дар муайян намудани таърихи пайдоиши истилоҳот ва ҷойгоҳи онҳо дар таркиби луғавии забон, қорбурди иҷтимоии истилоҳот дар марҳилаҳои гуногун муайян мегардад. Ҷанбаҳои амалии истилоҳот дар он аст, ки он барои интиҳоби истилоҳот истилоҳсозию аз рӯи таҷрибаҳои таърихӣ мусоидат мекунад.

Навоварии пажӯҳиш дар он зоҳир мегардад, ки муаллиф бори аввал дар илми забоншиносии муосир тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносиро мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор дода, вижагиҳои онро дар давраҳои гуногуни таърихӣ муайян кардааст.

Нуқтаҳои асосии ба ҷимоя пешниҳодшаванда дар ҷор банд таҳия гардида, муҳтавои натиҷаи таҳқиқро инъикос мекунад:

1. Густариши истилоҳоти забоншиносӣ шеваи зиндагии суннатӣ ва фарҳангу тамаддуни миллӣ инъикос мекунад. Пажӯҳиши вижагиҳои сохторӣ ва маъноии истилоҳоти забоншиносӣ дар шароти муосир

мубрам буда, он ба таври васеъ дар осори донишмандону фарҳангшигори мавриди истифода қарор гирифтааст;

2. Бештари истилоҳоти забоншиносӣ аз лиҳози решашиносӣ сарчашма мегиранд, ки таърихи қадима дошта, аз забони мабдаи эронӣ сарчашма мегиранд. Пас аз густариши забони арабӣ истилоҳоти забоншиносии арабӣ вориди забони тоҷикӣ гардид. Бинобар ин, бахши зиёди истилоҳоти забоншиносиро дар давраи классикии рушди забони мо истилоҳоти арабӣ ташкил додаанд;

3. Роҳҳои инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ гуногун буда, ба воситаи осори илмӣ донишмандон то замони мо расидаанд ва дар натиҷаи таъсири забонҳои дигар шакл гирифтаанд. Таърихи муносири шаклгирии истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ ба даврони шуравӣ иртибот дошта, инчунин, ворид гардидани истилоҳоти забоншиносии аврупоӣ-русӣ вобаста ба марҳилаи таърихӣ чараён гирифтааст;

4. Муқаррар гардидааст, ки даврони Истиқлол дар эҳёи дубораи истилоҳоти забоншиносии миллии тоҷикӣ мавқеи меҳварӣ дорад. Собит шудааст, ки нақши Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар густариши забон ва истилоҳоти забоншиносӣ бениҳоят бориз аст.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқоти диссертатсиониро осори илмӣ забоншиносони ватанию хориҷӣ, аз қабилӣ Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Ш. Рустамов, Р.Х. Додихудоев, Д. Саймиддинов, Ф.Зикриёев, Б.Қамолӣддинов, Х. Мачидов, Д. Хоҷаев, С. Сулаймонов, А. Ҳасанов, Х. Раупов, М. Султонов, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, Ф. Шарипова, Ш. Исматуллозода, М. Саломӣён, Д. Ҳомидов, А. Мирбобоев, В. В. Виноградов, А. А. Реформатский, О. С. Ахманова, В. А. Звягинцев, Ф. Гиргас, Г. М. Габучан, С.И. Баевский, В.Т. Ахвледиани, В.А. Лившиц, Ю.А. Рубинчик, А.С. Пейсиков, Л.Т. Герценберг, ва дигарон ташкил медиҳад, ки зимни баррасии мавзӯ ҳамаҷун асосҳои назариявӣ ва методологӣ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. Донишнома, Махориҷ-ул-хуруф, Бурҳони Қотеъ, Фарҳанги Иброҳимӣ, Фарҳанги Ҳусайни Вафой, Фарҳанги Чаҳонгирӣ, Ғиёс-ул-луғот, Қомеъ-ул-ҳикматайн, Зод-ул-мусофирин, Чароғи хидоят, Асос-ул-иктибос, Меъёр-ул-ашъор, Эҳсо(ъ)-ул-улум, Чаҳор гулзор, Бадоеъ-ус-саноеъ, Ал-муъҷам, Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун, Забони миллат-ҳастии миллат, Донишномаи муҳтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик ба сифати манбаъ ва методология истифода шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нӯх зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 170 саҳифаи чопи компютери ташкил медиҳад.

Рисола аз муқаддима ва се боб иборат буда, **боби аввали** он «Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик» номгузорӣ шуда, се фасл дорад. Ин фаслҳо ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик, таъсирпазирии байниҳамдигарии забоншиносии арабу форс ва таъсири он ба истилоҳоти забоншиносӣ ва ташаккули

истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар давраи классикӣ, яъне давраи аввали марҳилаи нави рушди забон бахшида шудаанд. Дар ин боб дастоварди асосии илмӣ-пажӯҳишии диссертант дар фасли охир, яъне фасли «Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна» дида мешавад. Агар дар бандҳои як ва ду мухтасаран дар бораи таърихи ташаккули истилоҳоти забон ва дар маҷмӯъ дар бораи афкори забоншиносӣ дар аҳди бостону миёна ва таъсири байниҳамдигарии забоншиносии Арабу Аҷам маълумот дода бошад, пас дар фасли чорум доир ба афкори забоншиносӣ дар давраи классикии рушди забони тоҷикӣ пажӯҳиши илмии муфассале анҷом додааст. Дар ин фасл бо таъя ба таҳлили амиқи осори донишмандоне чун, Абунасири Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Носири Хусрав, Насираддини Тусӣ, Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва дигарон ба таҳлилу баррасии истилоҳоти забоншиносии он давра, аз қабилҳои ҳарф, куништ, ном, исм, савт, сомит, мусаввит ва ғайра пардохтааст. Диссертант аксарияти истилоҳҳои забоншиносии ин давраро номбар карда, бархе аз онҳоро бо овардани фикру ақидаҳои донишмандони алоҳидаи ин давра аз нуктаи назари забоншиносии муосир таҳлилу баррасӣ намудааст.

Дар баҳши охири ин фасл фарҳангҳои забони моро аз давраи Сосониён (давраи миёнаи рушди забони мо) то охири асри XIX ба таври мухтасар номбар карда, рушди фарҳангшиносии тоҷикро ба се давра (бостон, миёна, нав) ҷудо кардааст.

Боби дуюми рисола «Гуруҳбандии истилоҳоти забоншиносӣ» аз чор фасл иборат аст. Фаслҳо аз рӯйи вижагиҳои дстурии забон ба истилоҳоти мансуби овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарфиёт ва наҳвиёт гуруҳбандӣ шудаанд. Дастоварди илмии унвонҷӯй дар ин боб асосан таҳқиқи муфассали бахшҳои муҳимми истилоҳоти забоншиносӣ дар давраи нави рушди забони тоҷикӣ дар марҳилаи классикии рушди он мебошад.

Дастоварди дигари муаллиф дар ин боб аз он иборат аст, ки ҷо-ҷо ба донишмандони дигар баҳс меорад ва пешниҳодҳои мушаххас ироа мекунад. Ӯ дар бораи асари «Махориҷ-ул-хуруф»-и Абуалӣ ибни Сино сухан ронда қайд мекунад, ки «... дар он теъдоди зиёди истилоҳоти баҳши овошиносӣ ба кор рафтааст ва метавон он истилоҳотро дар забоншиносии имрӯзи тоҷик низ ба кор бурд» (с.61).

Дастоварди дигари унвонҷӯй истифода аз усулҳои забоншиносӣ, махсусан усули омӯрӣ аст. Ӯ менависад: «Зимни ҷустуҷӯй ва мутолиа дар «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ маълум гардид, ки дар асари мазкур беш аз 100 адад луғату истилоҳоти баҳши сарф мавриди корбурд қарор гирифтааст» (с.88).

Боби сеюми рисола бо номи «Истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони муосир» аз ду фасл ва банди дувум аз ду зерфасл иборат буда, асосан ба вазъи истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ ва замони Истиклол бахшида шудааст. Фасли аввали боби се «Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ» бештар ба тақризи осори

забоншиносии ин давра, аз асарҳои забоншиносон сар карда, то «Грамматикаи забони адабии тоҷик» (дар се ҷилд) ихтисос ёфтааст. Дар ин фасл дастоварди илмии муаллиф пешниҳодхое дар бораи истифодаи истилоҳҳои тоҷикӣ оҳанг-интонатсия, луғавӣ-лексикӣ, дастурӣ-грамматикӣ, категория-дараҷа, исмҳои маънӣ-исмҳои конкрет мебошад.

Фасли дуюм «Омӯзиши истилоҳоти забоншиносӣ дар замони Истиклол» аз ду зерфасл иборат буда, дар онҳо вазъи истилоҳоти забоншиносӣ ва нақши Пешвои миллат дар рушди забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Хулосаи рисола дар 16 банд натиҷагирӣ шудааст, ки дар худ хулосаи мухтасари рисолаи илмиро инъикос кардааст.

Аҳаммияти назариявии диссертатсия дар он аст, ки натиҷа ва хулосаҳои пешниҳодшуда дар он имкониятҳои фаровонеро барои пажӯҳишҳои минбаъдаи забоншиносӣ, масъалаҳои марбут ба истилоҳоти забоншиносӣ мукамал месозад.

Моҳияти амалӣ дар он зоҳир мешавад, ки маводди диссертатсияи мазкурро дар дарсҳои лексионӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, таърихи истилоҳоти илмӣ, ба хусус, забоншиносӣ дар факултетҳои равияи филологӣ ва дигар риштаҳои илмҳои иҷтимоӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва ҳамчунин, истилоҳоти махсуси илмии соҳаро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Наشري натиҷаҳои таҳқиқ аз рӯи мавзӯи диссертатсия.

Хулосаҳо ва масъалаҳои марбут ба мавзӯи таҳқиқи диссертатсионӣ аз ҷониби диссертант дар конференсияҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ дар шакли гузоришу маърузаҳо муаррифӣ гардида, нуктаҳои асосии он дар 8 мақола инъикос ёфтаанд, ки 6-тои онҳо дар маҷаллаҳои илмии тақришванадаи КОА – и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ ёфтаанд.

Автореферат, ки аз диссертатсия бармеояд, ба талаботи Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, №267 тасдиқ шудааст, мутобиқат мекунад ва ба самтҳои афзалиятноки илм иртиботи қавӣ доранд.

Рисола ва фишурдаи он дар баробари дастовардҳои илмӣ нуксонҳои камбудихое низ дорад, ки бархе аз онҳоро барои беҳтар шудани сифати рисола баён мекунем:

1. Дар муқаддима муаллиф қайд мекунад, ки «Диссертатсия ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик бахшида шудааст» (с.4). Вале мутаассифона, дар рисола тавсифи таърихи истилоҳоти забони тоҷикӣ аз лиҳози замони дида мешавад. Аз назарияи истилоҳшиносӣ ҷо-ҷо (с.112-113) дар баррасии асарҳои алоҳидаи забоншиносон каме маълумот оварда шудааст. Аслан вақте сухан дар бораи истилоҳшиносӣ меравад, бояд боби аввал ё қисми бештари он ба назария, сарчашмаҳо, роҳҳо ва қолабҳои истилоҳсозӣ дар асоси дастури забон бахшида шавад, ки

онро мо дар рисола мушоҳида накардем.

2. Дар баррасии илми истилоҳоти соҳавӣ (истилоҳоти забоншиносӣ) масъалаи чамъоварӣ, мураттабсозӣ, ҳамгунсозии он як масъалаи муҳимми стандартсозии истилоҳот мебошад. Вале дар рисола ба ин масъалаи муҳимми забоншиносии тоҷик аҳаммият дода нашудааст.

3. Дар боби якуми рисола (с.49-53) масъалаҳои таърихи фарҳангшиносии тоҷик баррасӣ гардидааст, ки номукамал аст. Фарҳангшиносии дар давраи навини рушди забони мо (аз асри X ин тараф) бештар густариш ёфта, ба авҷи инкишофи худ расидааст. Вале давраи навини рушди фарҳангшиносии забони тоҷикӣ, марҳилабандӣ ва баррасии илми он аз назари унвонҷӯй дур мондааст.

4. Боби дууми рисола «Гурӯҳбандии истилоҳоти забоншиносӣ» ном дорад, вале маълум нест, ки ин гурӯҳбандӣ дар асоси кадом меёру усулҳои забоншиносӣ сурат гирифтааст. Аз рӯйи мухтаво он ба назарияи забоншиносии майдонӣ маъноӣ, гурӯҳҳои вожагонӣ ва вожагонӣ-маъноӣ иртибот дорад. Муаллифи рисола зарур буд, ки дар ин бора дар аввали боб маълумоти зарурӣ диҳад.

5. Дар боби сеюми рисола бо номи «Истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони муосир» дар бораи ду давраи асосӣ-шуравӣ ва Истиклол маълумот дода шудааст. Ин боб хусусияти тавсифӣ дошта, даврони шуравии рушди забоншиносии тоҷик хеле сатҳӣ ва ба таври умумӣ баррасӣ шудааст. Ягон ҳуҷҷат ё санади истилоҳсозии забони тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида нашудааст. Ҳол он ки дар рушди истилоҳоти забони тоҷикӣ ва махсусан истилоҳоти забоншиносӣ ин санаду ҳуҷҷатҳо нақши калидӣ доштанд. Сухан дар бораи «Установаи терминологияи забони тоҷикӣ» (1935), «Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи забони тоҷикӣ: қисми 2. Терминологияи забони тоҷикӣ» (1939) ва «Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» (1971) меравад, ки онҳо равиши истилоҳсозиро дар ин давра муайян мекардаанд.

6. Зерфасли охири боби 3 бо номи «Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик» ба мухтаво ва мавзуи рисолаи илмӣ иртибот надорад. Бештар мебуд онро дар шакли алоҳида ва бо тафсири бештар ҷоп кунад, зеро ин мавзӯ як мавзуи фароҳу доманадор буда, кори чанд рисолаи номзадӣ аст.

7. Дар рисола ва автореферат иштибоҳҳои техникӣ ва имлоӣ (с. 11, 15, 18, 23, 26, 28... 70 ва ғ.) (29, 85) баъзе иштибоҳҳои услубӣ (с.5) дида мешавад.

Эродҳо ва камбудии зикршуда, дар маҷмӯъ, аҳаммияти назарию амалии диссертатсияи мазкурро коста намекунад ва ба мухтавои кор таъсири манфӣ намерасонад, зеро онҳо характери тавсиявӣ доранд.

Мутобиқати таҳассуси илми докталаб ба дараҷаи илмӣ.

Дар маҷмӯъ, диссертатсияи Нажмудинзода Рисолат Хайриддин дар мавзуи “Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик” аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон пешниҳод гардидааст, дар сатҳи

баланди илмӣ ба анҷом расида, ба талаботи бандҳои 31, 33, 34 ва 35 Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, № 267 тасдиқ шудааст, мувофиқ буда, муаллифи он сазовори дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси номбаршуда мебошад.

Муқарризи расмӣ:

Узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.

мудирӣ шуъбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти

Институти забон ва адабиёти

ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии АМИТ Назарзода Сайфиддин

Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 985-62-44-44.

Email: snazarzoda56@mail.ru

21 августи соли 2025

Имзои Назарзода Сайфиддинро тасдиқ мекунам:

сардори шуъбаи кадрҳои Институти

забон ва адабиёти ба номи

Абуабдуллоҳ Рӯдакии АМИТ

Нарзикулова Ҳилола

Суроғи муассиса:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: 227-29-07

Email: iza.rudaki@gmail.com.

22 августи соли 2025